

## YUNUS EMRE VA PANTEIZM

**Quvatov Javohir Umar o‘g‘li**

Sharq falsafasi va madaniyati yo‘nalishi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

E-mail: [javohir\\_ibn\\_umariy@mail.ru](mailto:javohir_ibn_umariy@mail.ru)

**Jasur Sulaymonov Bahtiyor o‘g‘li**

Ilmiy rahbar: Sharq falsafasi va madaniyati kafedrasida katta o‘qituvchisi

### ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Yunus Emrening ijodiga panteistik jihatdan qarash, uning fikrlarida tabiat falsafasini o‘rni haqida.

**Kalit so‘zlar:** Yunus Emre, panteizm, tasavvuf, vahdat ul-vujud, tavhid, tabiat falsafasi, yangi Aflotunchilik, Spinoza, Gegel, zamonaviy turk falsafasi

### АННОТАЦИЯ

Эта статья о пантеистическом взгляде на творчество Юнуса Эмре и месте натурфилософии в его мыслях.

**Ключевые слова:** Юнус Эмре, пантеизм, мистицизм, монотеизм, монотеизм, натурфилософия, неоплатонизм, Спиноза, Гегель, современная турецкая философия

### ABSTRACT

This article is about a pantheistic view of Yunus Emre's work and the place of the philosophy of nature in his thoughts

**Keywords:** Yunus Emre, pantheism, mysticism, monotheism, monotheism, philosophy of nature, neo-Platonism, Spinoza, Gegel, modern Turkish philosophy

Yunus Emrening ijodida tabiat va Alloh masalalari juda ko‘p uchraydi. Shu boisdan bazi olimlar uni panteist bo‘lgan deb ham fikr bildirishgan. Yunus Emrening panteist ekanligi haqidagi da‘voni birinchi bo‘lib Fuat Ko‘prulu aytgan. Bundan tashqari, Rizo Tevek Bo‘lukbashi, Sofi Huri, Talat Sait Xalman, Adnan Sayg‘un, Sabahattin Eyyubog‘lu, Abdulla Rizo Erguven kabilar ham Yunus Emreni panteist sifatida ko‘rishgan.<sup>20</sup>

Xususan, Rizo Tevfik: “Yunus Emre va uning mukammal ijodiy namunalarini falsafiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqilsa, biz uning qarashlarini panteistik idealist tarafdori sifatida olishimiz mumkin. Nima bo‘lganda ham tasavvufda falsafiy qarash bo‘lgan borliq bilan umumiylik xosil qilish nazariyasi bunga ishora qilmoqda. Yunus Emre yangi Aflotunchilik yo‘nalishini ikkinchi yoki uchinchi tomondan olgan; aynan shu sababdan unda falsafiy qarashlarni o‘zgargan islomiy ko‘rinishda qabul qilishiga sabab bo‘lgan. Uning sherlaridagi ma’nolar asosga ega. Yunus Emre hech narsani o‘z-o‘zidan ijod qilmadi, uning barcha falsafiy satrlari va aqidalari yangi Aflotunchilik natijasidir.<sup>21</sup> Rizo Tevfik panteizmni modda birligi bilan tenglashtirib, quyidagi fikrlarni aytadi: “Panteist ya’ni moddaning birligiga, hamma narsada yaratuvchi borligiga ishonch hosil qilgan inson “idealizm” tarafdoridir. Aynan Yunus Emreni panteist deyishning asosi ham shu yerda akslangan desak bo‘ladi. Qaysiki, Yunus Emre o‘z ijodida yaratganni jamiki mavjudlikda akslanishiga, unda uning bir bo‘lagini ko‘rishga intilishi ortidan uning olam podshosi sifatida tasvirlanishi bu uni moddiyat bilan bir joyga qo‘yadi: “Soyamda akslangan sifatsan, bog‘ingdan bog‘imga kelgan ey gul”

Sofi Huri shunday deydi: «Yunusning tabiat kuchlari va inson hayoti bilan panteizmga e‘tiqodi u boshidan kechirganlarini o‘zida his qilishi va shu orqali o‘zligini topgani bilan o‘lchanadi.<sup>22</sup>

<sup>20</sup> Nurullah ÇETİN DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı | 2021

<sup>21</sup> Uchman, bilgili kitabi 1982, 37-bet).

<sup>22</sup> Nurullah ÇETİN DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı | 2021

Aynan insonni ilohiylikka da’vosi sifatida ko‘riladigan ruhning birligi g‘oyasi, ba’zida borliqni ham ilohiy qilib qo‘yadi. Qaysi ma’nodaki, mavjudlikning asosi dastlabki substansiya bilan uyg‘un ekan, demak u ham o‘zida ilohiylik kasb eta oladi degan qarashni yuzaga keltirib qo‘yadi. Ayni shu kabi qarashni turk olimi Ta’lat Sait Xalman quyidagicha keltiradi: “Turk she’riyatida ilk bor Xudo va insonni umumiyashtirish va shu orqali uni ya’ni insonni ilohiy qilgan shoir Yunus Emredir”.<sup>23</sup>

Yana bir turkolimi Abdulloh Rizo Erguven ham aynan Yunus Emre ijodini alohida o‘rganishi ortidan uning qarashlarida panteistik mohiyat ustun degan xulosa keladi. Uning fikricha panteizmni o‘zi bu zaruratdir. Ayni so‘z yuritilayotgan davrda hali bu dunyoqarash vakillari bo‘lmagan, ammo ushbu qarashni ma’lum bir elemintlarini o‘zida akslantirgan yunon falsafasi bor edi. U aynan shunga urg‘u bergan holda Yunus Emreni qisman qadimgi yunon falsafasidan xabardor bo‘lgan degan qarashni ilgari suradi. “Bu ijod bevosita Yunusda rivojlanib o‘sgan xudoning ramzlari. Xudo sizning butun borlig‘ingizni qamrab oladi. Sizning borligingiz hamma narsani qamrab oladi Bu esa har bir kukunda siz borligingizni bildiradi. Qismlari bir-biriga bog‘liqligi kabi bu ijod koinotda mavjud bo‘lgan udir va o’sha Yunusning bir qismidir!”<sup>24</sup>

Yunus Emreni panteist deb ta’riflaganlarni Anqara universiteti professori Nurulloh Chetin shartli ravishda ikki guruhga bo‘ladi.

1. Mahalliy sharqshunoslar: Bular sharqshunoslikni zamonaviy dunyo o‘lchamlariga moslashtirish va shu orqali turk-islom madaniyatini yoyishni maqsad qilganlar. Ular ayni voqeyliklarni zamonaviy dunyoga yaqinlashtirishni yo‘li qadriyatlarini g‘arbliklar nuqtai nazaridan baholash, g‘arb terminologiyasidan foydalanuvchilardir. Masalan, tasavvufdagi vahdat ul-vujud masalasini, yani tananing birligi tushunchasini ular panteizm atamasi bilan ifodalab, bu ikki tushunchani tenglashtiradilar va ayni mantiqdan kelib chiqib Yunus Emreni pantiest sifatida tasvirlashadi. Yunus Emreni panteist sifatida talqin qilishdan maqsad, turk-islom

<sup>23</sup> Nurullah ÇETİN DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı | 2021

<sup>24</sup> Nurullah ÇETİN DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı | 2021

madaniyati, e'tiqod tizimi va qadriyatlar tizimini g'arb tushunchalari bilan tushuntirish va G'arb tafakkuriga integratsiya qilishdir.

2. Taqlidchilar: Ikkinchi guruh Yunus Emreni panteist deganlarni fikri ularoq o'ylashadi va o'zlari mushoxada qilishni xohlamaydi yoki qilolmaydiganlardir. Shuning uchun ham bu toifa jiddiy qabul qilinmaydi.

Panteizmga ko'ra, Xudo va borliq birdir. Yaratilish yoki yaratilish yo'q. Gegelga ko'ra koinot yaratilmaydi, u tabiat qonunlariga muvofiq davrdan davrga o'zgaradi. Sabab oqibat kategoriyasi orqali biri o'z vaqtida ikkini ta'lab qilib kelaveradi. Uning fikricha, Xudo ham sodir bo'ladigan sababdir. Panteizmning yana bir namoyondasi Spinozaning fikricha, Xudo yaratuvchi emas. Xudo borliq bilan birga deterministik tuzilishga aylanish jarayonini boshdan kechiruvchi haqiqatdir. Spinozaning qarashlarida mavjud bo'lgan hamma narsa biron sababga ko'ra mavjud bo'lishi kerak va uning aytishicha, hamma narsa bir-biriga sabab-oqibat munosabatlari bilan bog'liqdir.<sup>25</sup> Biroq, bu yondashuv dunyo dinlari tomonidan ta'riflangan "Xudo" tushunchasiga to'g'ri kelmaydi. Tasavvufda, tavhid masalasida, Xudo avval va doim mavjuddir deb qaraladi. Bu boshqa sababga bog'liq emas, ya'ni avval dastlabki u. Qolgan harakatlar esa yaratiladi va ularning yaratilishi, yaratuvchisi Allohning sababiga bog'liq, ya'ni ular Yaratuvchi bilan doimiydir. Yunus Emre esa islomiy e'tiqodga ko'ra ijodni qabul qilgan. Shu boisdan uning so'zi bu islom orqali baholanishi kerak, agar ayni shu tarzda yondashilsa Yunus Emre ulug'lagan inson obrazi ramziylik kasb etadi. O'z-o'zidan tabiat va borliq umumiyliги nazariyasini Yunus Emre ijodidan izlash va uni sharxlash ko'proq legizm maktabi vakillarining yondashuvi kabi xarakterlanishi mumkin. Umumiy olib qaraganda Yunus Emre o'rtasidagi bahslar markazida ham uning aynan fikriy mansubligi asosiy o'rin egallaydi. Qaysi ma'nodaki, mavjud realliklar bilan taqqoslaganda Yunus Emre anchayin edialist ijodkor. Shu boisdan uning shariyatida biz bevosita sufistik mavhumliklarni anchayin sodda shaklda ko'ramiz. Ammo bu degani uning ijodi badiiy buyoqdorlikdan holi degani emas. Yunus Emreni biz naturalist sifatida ham tasavvur qilishimiz mumkin bo'ladi, qaysiki

<sup>25</sup> Erdem, H. (1990). Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi. Ankara: Kültür Bakanlığı.



mavjudlik va atrof haqidagi qarashlari bizni shu xukmni berishga undaydi. Ammo bunda ham bir g'alizlik bor, yani undagi naturalistic ko'proq majoz bilan o'ralgan. Bu esa o'z o'rnida umuman boshqa xukmning tushunchasi bo'lib xizmat qiladi.

Islom falsafasi bilan shug'ullanuvchi professor Remzi Demir fikricha, "Tusavvufiy dunyoqarashga oid asarlarda so'fiylik paydo bo'lgan davrdan to hozirgi kungacha, falsafiy dunyo bilan son-sanoqsiz qarama-qarshiliklar ko'zga tashlanadi. Bu qarama-qarshiliklarning eng muhimi so'fiylik falsafasining bir tomondan panteizm, ikkinchi tomondan islom bilan bog'liqligidir. Bu borada Yunus Emre merosiga murojaat qilsak yechimga biroz yaqinlashganday bo'lamiz. Bugungi madaniyat va falsafiy tadqiqotlarda panteizm haqidagi turli fikrlarga duch kelamiz. Bizningcha, sharq va g'arb panteizmi deb tushuniladigan panenteizm, teofanizm kabi tushunchalar so'fiylik panteizmini tushunishga yordam berishdan ko'ra to'sqinlik qiladi. Avvalo, "panteizm" ilmiy kategoriya sifatida dunyoning barcha geografik mintaqalarida umumiy ma'noga ega bo'lishi kerak. Sharq va g'arbiy panteistik ta'limotlarni tipologik taqqoslash buni yaqqol ko'rsatadi. Biroq, taqqoslashda o'sha davr vakillarining asarlaridan foydalanish kerak. XII-XIII asrdagi Sharq panteistlarining asarlarini Spinoza asarlari bilan taqqoslash, odatda, ilmiy ahamiyatga ega emas."<sup>26</sup> Yuqoridagi fikrning qiymati davrlar o'rtasidagi va ayni tushunchalarning makon va zamonda farqlanishini hisobga olishni ta'kidlamogda. Bu nima degani? Remzi Demirning fikricha Yunus Emre yashagan zamon va makonda uning qarashlari ayni uning diniy mansubligi ortidan bo'lgan. Bu esa uni biz panteist deb hisoblasakda aynan uning o'zi borliqni anglashda o'z damenanti hisoblanmish dindan foydalangan. Natija biz uning fikriy qarashlaridagi ma'nolarni tabiat falsafasiga yo'naltirsakda, mohiyatan u islomda akslangan. Bu munozarada eng asosiy bo'g'in shundan iboratki, Yunus Emre o'z qarashlarida ikki qirg'oqqa ham joy tashlab ketgan va hosila o'laroq bugun bu qirg'oqning qaysi birida Emrening o'zi borligi hamma uchun ochiq bo'lib qolmogda.

<sup>26</sup> Prof. Dr. Remzi Demir – Muhalif filozof Yunus Emre ve Türk panteizm

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI: (REFERENCES)

1. Prof. Dr. Remzi Demir – Muhalif filozof Yunus Emre ve Türk panteizm Bilim ve Utopya jour.
2. Erdem, H. (1990). Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi. Ankara: Kültür Bakanlığı.
3. Nurullah ÇETİN DTCF Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı | 2021 Ankara ins.
4. Mustafa Tatcı. "Divan-ı Yunus Emre" (PDF). Kültür ve Turizm Bakanlığı, E-Kitap. Erişim tarihi: 11 Ocak 2014
5. Yunus Emre ve Mistizm, İBRAHİM SAĞIR .2021
6. "Yunus Emre Divan ve Risaletü'n-Nushiyye", Mustafa Tatcı 1994.